

Проблема мовного обмеження: історико-філософський аналіз

О. О. Новікова

Донецький юридичний інститут МВС України м. Кривий Ріг, Україна
Corresponding author. E-mail: novikova.olga.novikova.76@yandex.ru

Paper received 23.01.17; Accepted for publication 29.01.17.

Анотація. Зазначеним дослідженням розглянуто проблеми, що стосуються категорії обмеження. Проаналізовано погляди провідних філософів та мовознавців на проблему обмеження загалом і обмеження в мові зокрема. Запропоновано гіпотезу щодо категорії обмеження як базової категорії людського мислення. Окреслено доцільність та актуальність вивчення зазначеної категорії з опертям на цю теорію. Продемонстровано різні підходи до визначення категорії обмеження. Установлено причини появи зазначеної категорії. Подано визначення категорій "обмеження", "мовне обмеження".

Ключові слова: мова, мислення, обмеження, обмежувальні конструкції, мовне обмеження.

Проблему мови і мовлення вважають однією з найскладніших і найважливіших у сучасному теоретичному мовознавстві. Дихотомія «мова – мовлення» є чи не найвагомим досягненням лінгвістики ХХ ст. На сьогодні необхідність розрізнення мови і мовлення визнає переважна більшість мовознавців. Проте трактування цих понять і критеріїв їх розмежування вченими різне.

Мова – це найважливіший засіб комунікації та вираження думки, що служить інструментом пізнання, постійного осмислення світу людиною й перетворення досвіду на знання.

Теза, згідно з якою однією з функцій мови є функція мислеоформлювання, з роками не старіє, а набуває все нових і нових відтінків [5]. Мова виступає не тільки як засіб для передавання і зберігання інформації, але й як інструмент, за допомогою якого формуються нові поняття, що визначають власне спосіб людського мислення. Вибір людиною конкретних мовних засобів впливає на структуру його мислення і, у свою чергу, на процес сприйняття та відтворення дійсності цією людиною.

Ф. де Соссюр писав: «Мова – це форма, а не субстанція. Субстанція, тобто звуки і значення, належать до мовлення». Мовлення – це психічний процес спілкування між людьми за допомогою мови; це дія та її продукт.

Пізнання, що відбувається за допомогою мови, сприяє створенню картини світу, яка виступає як цілісна й змістовна інтерпретація навколишньої дійсності. Іншими словами, це такий процес, який дозволяє побудувати деяку особливу концептуально-інформаційну модель дійсності в людській свідомості.

Разом з тим, наскільки мова сприяє створенню картини світу, наскільки вона відображає навколишній світ у свідомості людини, настільки ж мова й обмежує саме ту картину світу й людське мислення. Поняття «мова», «мовлення» та «мислення» тісно переплітаються. Вони розвиваються нерозривно й одночасно. Мислення – це узагальнене відображення дійсності в свідомості у формах понять, суджень й умовиводів (силогізмів); це вища форма активного відображення об'єктивної реальності, яка полягає в цілеспрямованому, опосередкованому й узагальненому пізнанні суб'єктом суттєвих зв'язків і відношень предметів і явищ, у творчому продукуванні нових ідей, у прогнозуванні подій і вчинків [15, с 391]. Перед тим як щось вимовити, ми думаємо, а, отже, «фільтруємо» свої думки, обмежуємо можливість сказаного.

Мовознавці минулого та сьогодення досліджували різні проблеми, наприклад, проблеми норми, проблеми менталітету, особливий спосіб сприйняття навколишнього світу за допомогою мови тощо, проте обмеження, накладене мовою на сприйняття світу, комплексно до сьогодні не досліджено. Щоб зрозуміти, як саме категорія «обмеження» впливає на формування людської мови як феномену, розглянемо її більш детально та глибоко.

Так, М Хайдеггер зазначав: «Мова – це дім буття. В оселі мови мешкає людина. Мислителі й поети є охоронцями цього житла. Їх варту – здійснення відкритості буття, наскільки вони дають їй слово у своїй мові і тим самим зберігають її в мові» [13, с. 314]. Прийнявши тезу Хайдеггера за аксіому, можна зробити висновок: визначивши, що в мові є обмеження, ми тим самим з'ясуємо й те, що вони є, тобто їх онтологічний статус.

Ми звикли до того, що в мові існують певні норми, яких необхідно дотримуватись. Так, наприклад, розпочинаючи наукову публікацію, ми формулюємо її за законами наукового стилю: факти мають бути точними, послідовно та лаконічно викладеними, висловлювання – чіткими, зрозумілими, однозначними та переконливими. Ми усвідомлюємо, що за певні межі виходити не можна. Проте механізм обмеження діє не лише всередині якогось стилю, розділу, а й усередині мови загалом.

Наведемо кілька прикладів, у яких можна спостерігати мовні обмеження в структурі певного тексту. Зокрема, коли мовець бажає що-небудь повідомити іншому, він виділяє якусь частину ситуації (обмеження № 1), оскільки одиничний мовний акт не може описати всієї ситуації в цілому, і буде елементарну мовну модель обраної ним природної мікроситуації. Він зобов'язаний насамперед указати на складові її елементи (у конкретному випадку – певні предмети – обмеження № 2) і виразити засобами мови зв'язки між цими предметами. В іншому випадку комунікація не досягає своєї мети, оскільки співрозмовник не зможе щось зрозуміти. Пропозиції типу Студент увечері готується до лекції або Через велике навантаження в інституті він пропустив тренування в спортивній секції будуть презентувати мовні моделі цих двох ситуацій (обмеження № 3). Вони дають можливість співрозмовникові подумки уявити певні ситуації, оскільки елементи мовних моделей і зв'язку між ними є ізоморфними щодо елементів і зв'язку подібних ситуацій, що спостерігаються насправді. У цьому

випадку – зазначені предмети, вказані їхні властивості, виражені відносини між ними. У наведеному прикладі вони виражені вказівкою на часову (1 речення) та причинову характеристики (готується увечері, пропустив через велике навантаження – обмеження № 4). У 2 реченні можна простежити ще один вид обмеження – пропустив тренування (де?) саме в спортивній секції. Також можна простежити наявність різних видів мовних обмежень, а саме: обмеження думки, що переростає у певний текст; обмеження складових елементів речення; обмеження конкретної ситуації; часове та причинове обмеження тощо. Отже, на нашу думку, не виникає жодних заперечень того, що обмеження є базовою категорією людського мислення, яке поступово переростає ви мовленнєвий акт.

Думки щодо існування категорії обмеження існували дуже давно. Простежимо розвиток поглядів відомих філософів, лінгвістів, психологів на проблеми обмеження в мові та спробуємо подати власне визначення цього поняття.

Думка про те, що будь-яка реальність має певне обмеження існує багато століть. Так, своє бачення щодо обмеження висловлював ще Аристотель. Для нього обмеження – це "щось кінцеве [1-Т.3]... обмеження завжди межує із чимось [1-Т.3, с. 14] ... ціле – це безперервне й обмежене" [1-Т.1, с. 175].

З часом роздуми про обмеження почали набувати наукового характеру. Зокрема, Кант у своїх філософських роздумах писав: "Обмежити що-небудь – означає знищити його реальність шляхом заперечення не цілком, а лише частково. Отже, в понятті кордонів, крім понять реальності та заперечення, міститься ще поняття подільності"[9]. Категорію "обмеження" Кант подає у своєму вченні як "реальність, пов'язану із запереченням" [9, с. 86].

Більш докладно проблема обмеження розглядається в роботі Шеллінга "Система трансцендентального ідеалізму" [16]. Суб'єктом і об'єктом, які обмежують один одного й стикаються з цим обмеженням у своїй діяльності в об'єктивному світі, у Шеллінга виступає трансцендентальне споглядальне Я: "Я (об'єктивно) обмежується тим, що воно себе (суб'єктивно) споглядає; проте Я не може одночасно споглядати себе як об'єкт і споглядати себе споглядальним, а, отже, не може і споглядати себе як обмеження... Акт, за допомогою якого Я обмежує самого себе, є не що інше, як акт самоусвідомлення" [16-Т.1, с. 290]. "Основою розмежування двох діяльностей є межа, покладена в реальну діяльність, оскільки ідеальна діяльність є абсолютно необмеженою, реальна ж тепер є обмеженою... Якщо... межу окреслено, то всередині Я існують дві діяльності – діяльність, що обмежує, і обмежена діяльність, суб'єктивна діяльність і об'єктивна" [16-Т.1, с. 286]. Розглядає Шеллінг і питання про зовнішні обмеження Я: "індивідуальність містить не лише наявне буття в певному часі, а й усі інші обмеження, покладені органічним існуванням; але її обмежує й власне її діяння; діючи, індивідуальність знову обмежує себе, унаслідок чого можна сказати, що індивід стає настільки менш вільним, наскільки більше він діє. Проте навіть для того, щоб почати діяти, я повинен бути обмеженим. Те, що моя вільна діяльність спочатку спрямована лише на певний об'єкт,

було вище роз'яснено тим, що наявність інших інтелігенцій вже позбавляє мене можливості хотіти всього" [16-Т.1, с. 417].

О. Потебня свої наукові розвідки щодо обмеження в мовленні починав з відповіді на запитання, поставлені німецькою філософією. Головне з них – питання про співвіднесення мови й мислення. Під час читання його робіт складається враження, що, даючи відповідь на ці запитання, Потебня передбачив саме ті колізії, які будуть хвилювати наступні покоління гуманітаріїв. Так станеться, наприклад, з накресленими в Потебні ідеями щодо розмежування мови і мовлення. Учений наполягав на людській здатності сприймати світ крізь призму мови і був переконаний у тому, що саме мова формує думку і водночас обмежує її.

До проблеми обмеження наблизився й О. Дугін, розмірковуючи про сутність кордонів. Для нього межа – це не кількісний, а якісний показник. "Усяка річ є тим, чим вона є, завдяки її кордонам. Адже саме вони відокремлюють її від іншої речі. Звідси найважливіше значення поняття кордону не тільки для міжнародного права або оборонної доктрини, але й для філософії як такої. Кордон – це не просто інструмент філософії, але її сутність, оскільки найвище філософське поняття – трансцендентність – означає в перекладі з латинського "те, що лежить по той бік кордону". Межа висловлює зовні те, що лежить всередині й, одночасно, обмежує сутність речі в її зіткненні з іншими речами. Межа є щось священне. У стародавніх греків існував особливий бог – Термінус, що означає "межа", "кордон" [8-Т.1, с. 211].

У тлумачному словнику української мови подається таке визначення поняття обмеження: "обмеження – це дія за значенням обмежити; правило, настанова, що обумовлює чий-небудь права, дії" [14-Т.5, с. 536].

У словнику синонімів надається така інформація щодо поняття обмежувати: "лімітувати, л|ь|окалізувати; (горами) відгороджувати, відділяти; (дії) стримувати; (рухи) тримати на припоні; п-к - УЮЧИЙ, що обмежує, здатний обмежити, звиклий обмежувати, обмежувальний, межовий, для обмеження".

У словнику іншомовних слів також подано інформацію про обмеження – "ліміт – крайній ступінь обмеження, максимальна кількість або норма чогось" [10, с. 358].

В. Даль в "Толковом словаре живого великорусского языка" визначає поняття обмеження так: "Ограничивать, ограничить – означить межи, грани, границы, пределы, рубежи, удерживать в известных пределах, умерять, обуздывать, стеснять, останавливать...". "Ограничительное распоряжение – стесняющее кого-либо" [7-Т.2, с. 647-648]; поняття "межа – рубеж, предел, конец и начало, межа, край, грань" [7-Т.1, с. 390-391].

Отже, щодо визначення поняття "обмеження", розуміння його сутності та призначення у науковців не існує одностайного рішення, проте більшість філософів та лінгвістів абсолютно впевнені у його існуванні.

Ідея про те, що мова формує думку, дала можливість поставити вивчення думки на точну фактологічну (мовну) основу. Рух мовних фактів і розвиток граматичних категорій розглядався як форма руху думки.

Звідси головне завдання історії мови: "Показати участь слова в утворенні послідовного ряду систем, що обіймають ставлення особистості до природи..." [12, с. 155]. Ця теза є свідченням того, що в мові існує незліченна кількість обмежень, оскільки система априорі є певним мовним обмеженням.

Безумовно, на шляху до розуміння сутності поняття "обмеження" існують і певні перешкоди: "Всередині слова – ось насправді спосіб, яким ми говоримо... Самозабуття належить до сутності мови. Саме з цієї причини розуміння понять... може бути завжди лише частковим. Воно буває корисним і потрібним лише там, де допомагає розкрити приховування, що відбувається через відчуження, задрев'янілість мови, або змушує розділити мовну нужду, досягти необхідної напруженості в осмисленні чужої думки... Тільки той мислить філософськи, хто перед обличчям наявних у мові виражальних можливостей відчуває недостатність..." – писав Г. Гадамер [6, с. 36].

Розуміючи неможливість абсолютно точного й однозначного визначення "обмеження", яке існує в мові у складі різних словосполучень (наприклад, часове обмеження, категоріальне обмеження, синтаксичне обмеження тощо) та інтерпретується різними авторами по-різному, ми не претендуємо на досягнення повної ясності в нашому визначенні. Як відомо, Л. Вітгенштейн, який поставив перед собою завдання абсолютного розуміння всіх понять, у результаті зайшов у глухий кут і в кінці свого "Логіко-філософського трактату" зізнався: "Насправді, існує невисловлюване. Воно показує себе, це – містичне" [4, с. 72]. Можливо, що й у явищі мовних обмежень присутнє щось подібне, невисловлюване. Проте це не означає, що ми можемо обмежитися передзнанням у їх розумінні, оскільки в цьому випадку певне поняття (і явище) стануть ще більшою мірою жертвами інтерпретаційного свавілля, яке, тим не менше, і в разі визначення поняття є неминучим.

Таким чином, можна визначити, що обмеження – це загальне (тобто містить більше одного елемента), абстрактне (властивістю предметів і явищ може бути їх обмеженість) поняття. Це видове поняття (різновид) родової категорії "необхідність" (як антипод свободи). Поняття "мовне обмеження" (множина – мовні обмеження) у свою чергу є конкретизацією поняття "обмеження", його приватним, мовним виразом і конкретизацією. Оскільки наше дослідження стосується обмежень у мові, доцільними, на нашу думку, будуть такі приклади: обмеження мови певним функціональним стилем (оскільки кожен із стилів має свої особливості); обмеження у граматиці (наприклад, вставні та вставлені конструкції, детермінантні поши-

рювачі); обмеження в лексичному складі мови (наприклад, слова обмеженого вживання – діалектизми, жаргонізми, професіоналізми) тощо. Тобто різновидів мовного обмеження доволі багато.

Наведені вище логічні визначення ґрунтуються на законі зворотного відношення змісту і обсягу понять, згідно з яким, чим ширший обсяг поняття, тим бідніший його зміст, і навпаки.

Отже, обмеження – це логічна операція з поняттями, завдяки якій відбувається перехід від поняття з ширшим обсягом (родового) до поняття з вузьким обсягом (видового) через додавання до змісту вихідного поняття ознак, які стосуються лише частини предметів його обсягу. Так, наприклад, маючи вихідним поняття "держава" (обмеження № 1) і додаючи до нього ознаку "демократична", яка, зрозуміло, притаманна не кожній державі, одержимо поняття "демократична держава" (обмеження № 2), що є вузьким за обсягом від вихідного поняття. У такий спосіб ми здійснили обмеження поняття держави. У свою чергу, обмежуючи поняття "держава", зрештою одержуємо одиничне поняття, наприклад "сучасна українська держава" (обмеження № 3).

Поняття "мовні обмеження" є окремим різновидом поняття "обмеження", оскільки мова є частиною світобудови і, відповідно, "мовні обмеження" – це різновид обмежень, що існують у всесвіті і є характерними для кожного окремого предмета, явища, об'єкта. Якщо не розглядати якісь конкретні явища як окремі, то може скластися враження, що й меж між ними немає, отже, й обмежень не існує. Подібний стан можна назвати діалектичним антиподом обмежень – безмежністю або необмеженістю. При цьому необмеженість не є синонімом нескінченності, оскільки межа не завжди означає межу, після якої нічого немає.

Підсумовуючи сказане вище, спробуємо подати власне визначення поняття "мовні обмеження". "Мовні обмеження" можуть бути визначені як вияв мовної необхідності у вигляді системної сукупності експліцитних (явних) та імпліцитних (прихованих) мовних правил і норм, стереотипів мислення, засобів, способів, а також результатів самовираження людей, яким свідомо або несвідомо підпорядковується мова і за межі яких не може виходити навіть тоді, коли це є необхідним.

Досить очевидним також є те, що мовні обмеження – це не набір хаотичних елементів, що руйнують один одного (у такому випадку вони не могли б існувати), а своєрідна система, що має свою структуру, функції та елементи, які слід виявити та описати у подальших дослідженнях заявленої проблеми на основі системного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель Сочинения. В 4-х т. // Мысль, 1975-1983.
2. Белый А. Мысль и язык (философия языка Потебни) // Логос, 1910. – Кн. 2. – С. 240-258.
3. Виноградов В. В. История русских лингвистических учений. – М., 1978. – С. 185.
4. Витгенштейн Л. Философские работы. Ч. 1. // Гнозис, 1994. – 612 с.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования // Гос. соц.-экон. изд-во, 1934. – 362 с.
6. Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного // Искусство, 1991. – 367 с.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 2-х т. // Русский язык, 1979.
8. Дугин А.Г. Русская Вещь. Очерки национальной философии: в 2 т. // Арктогея-центр, 2001.
9. Кант И. Критика чистого разума // Реноме, 1998. – 528 с.
10. Мельничук О.С. Словник іншомовних слів // Київ: Українська радянська енциклопедія, 1974. – 865 с.

11. Потебня А.А. Слово и миф // Правда, 1989. – с. 17-200.
12. Потебня А.А. Мысль и язык // Типография Адольфа Дарре, 1892. – 228 с.
13. Проблема человека в западной философии // Прогресс, 1988. – 552 с.
14. Словник української мови: В 11 томах // Наук. думка, 1974.
15. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 391.
16. Шеллинг В. Соч. в 2-х т. Т.1. // Мысль, 1987. – 637 с.

REFERENCES

1. Aristotel Sochinetiya. В 4-х т. // Mysl, 1975-1983.
2. Belij A. Mysl i yazik (filosofiya yazika Potebni) // Logos, 1910. – Kn. 2. – S. 240-258.
3. Vinogradov V.V. Istoriya russkix lingvistihceskix uchenij. – М., 1978. – С. 185.
4. Vitgenshtejn L. Filosofskie raboti. Ch. 1. // Gnozis, 1994. – 612 s.
5. Vygotskij L.S. Myshlenij I rech. Psixologihceskije issledovanija // Gos. soz.-ekon. izd-vo, 1934. – 362 c.
6. Gadamer G.G. Aktualnost prekrasnogo // Isskusstvo, 1991. – 367 c.
7. Dal V. Tolkovij slovar velikoruskogo jazika V 2-h t. // Russkij jazik, 1979.
8. Dugin A. G. Russkaja Vesch. Oчерki nazionalnoj filisofi: v 2 t. // Arktogeja-zentr, 2001.
9. Kant I. Kritika chistogo razuma // Renome, 1998. – 528 c.
10. Melnichyk O.S. Slovník inshomovnix sliv // Kiev: Ukrain-skaja radanskaja enziklopedija, 1974. - 865 c.
11. Potebna A.A Slovo I mif // Pravda, 1989. – с. 17-200.
12. Potebna A.A Mysl i jazik // Tipografija Adolfa Darre, 1892. – 228 c.
13. Problema cheloveka v zapadnoj filosofii // Progress, 1988. – 552 c.
14. Slovník ukrainskoj movi: V 11 tomah // Nauk. dumka, 1974.
15. Philosophical encyclopedic slovník– М., 1983. – С. 391
16. Shelling V. Soch. V 2-x t. T.1. // Misl, 1987. – 637 c.

The problem of linguistic limitation: historical-philosophical analysis

O. Novikova

Abstract. The specified research initiated a number of investigations into the problems relating to the category of limitation. The views of leading philosophers and linguists on the problem of limitation and language limitation in particular are analyzed. A hypothesis regarding the category of limitation as the basic category of human thinking is suggested. There outlined the appropriateness and relevance of the study of the specified category based on this theory. Different approaches to the definition of the category of restrictions are demonstrated. The causes of the appearance of the specified category are determined. The definition of the categories "restrictions", "language restrictions" is given.

Keywords: *speech, thinking, restrictions, limiting design, language restriction.*

Проблемы языкового ограничения: историко-философский анализ

О. А. Новикова

Аннотация. В данном исследовании рассмотрен ряд проблем, касающихся категории ограничения. Проанализированы взгляды ведущих философов и лингвистов на проблему ограничения и ограничения в языке в частности. Предложена гипотеза относительно категории ограничения как базовой категории человеческого мышления. Очерчены целесообразность и актуальность изучения указанной категории с опорой на эту теорию. Продемонстрированы различные подходы к определению категории ограничения. Установлены причины появления указанной категории. Дано определение категорий "ограничение", "языковое ограничение".

Ключевые слова: *речь, мышление, ограничения, ограничивающие конструкции, языковое ограничение.*